

УДК 340.15(37)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.03>

Дмитро Вікторович Слинко,

доктор юридичних наук, професор,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра конституційного і міжнародного

права та прав людини (професор);

 <https://orcid.org/0000-0001-7960-615X>,

e-mail: dimasdv1974@gmail.com

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО РИМУ В ЦАРСЬКИЙ ПЕРІОД

Наукове дослідження присвячено розгляду процесуального права у Стародавньому Римі в період правління царів. Досліджено органи управління в римській державі, їхню компетенцію та повноваження. Встановлено, що межі діяльності органів управління Стародавнього Риму визначалися звичаями, охарактеризовано процесуальний порядок розгляду цивільних і кримінальних справ. Визначено, що римський кримінальний процес стосувався лише квіритів, які становили незначну кількість римських громадян. Піддани та союзники Риму, величезна кількість рабів, що значно перевищувала кількість власне громадян Риму, підлягали суду у спрощеному порядку, а до рабів взагалі застосовувався позасудовий порядок розгляду справ. Розглянуто своєрідність тогочасного римського процесуального права, зроблено висновок, що воно мало багато загальних рис з юридичним процесом першого, початкового етапу аристократичної республіки, відомості про який в науці є більш повними та достовірними.

Ключові слова: Стародавній Рим, процесуальне право, юридичний процес, процесуальні норми, процесуальний порядок, звичаї, судочинство.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Право Стародавнього Риму значною мірою вплинуло на формування, становлення та розвиток національних правових систем тих держав, що належать до континентальної (романо-германської) правової сім'ї. Значна кількість правових інститутів, притаманних сучасним системам права, є запозиченими саме з давньоримського права. Змінені внаслідок відповідних національних традицій, набувши етнічного забарвлення, ці інститути продовжують жити і в сучасному законодавстві. Отже, актуальність дослідження доробку юристів Стародавнього Риму у процесуальній сфері не підлягає сумніву, бо давньоримське право послужило не лише основою майже всіх правових систем Європи, а й поєднує правові думки Античності, Середньовіччя, Нового часу та сучасності.

Стан дослідження проблеми

Сучасна вітчизняна правнича література запити, пов'язані з роллю, яку відіграє законодавство, та спрямовані на регулювання судочинства в Україні, майже не досліджує або досліджує частково. Наукові розвідки зазвичай присвячені проблемам як цивільного, так і сімейного матеріального права. Давньоримське приватне право досліджувалося І. Нетушилом, О. Підпригорою, Й. Покровським, Р. Калюжним, О. Маложон, Б. Тищикою, Є. Харитоновим, Ю. Ящурицьким. Процесуальне право та його інститути отримали меншу увагу з боку вчених-правників. Римський приватний процес вивчали А. Гольмстен та І. Ярошенко. Дослідження цієї проблематики і нині залишається актуальним, адже національна правова система України ґрунтується на принципах римського права та сформувалася під його впливом.

Мета і завдання дослідження

Мета цього дослідження полягає в подальшому історико-правовому дослідженні процесуального права у Стародавньому Римі в період правління царів. Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких *завдань*: охарактеризувати органи управління в римській державі, їхні повноваження та процесуальне право в царський період; дослідити його характерні риси; вивчити процесуальний порядок розгляду цивільних і кримінальних справ; проаналізувати своєрідність тогочасного римського судочинства.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу джерел систематизовано уявлення про особливості процесуального права в період правління царів. Досліджено процесуальний порядок здійснення судочинства та охарактеризовано його особливості, розглянуто специфіку римського судочинства того історичного періоду.

Виклад основного матеріалу

Історія розвитку права Стародавнього Риму пов'язана з розвитком його державності, але слід зауважити, що періодизація поступу права та історії державно-правового розвитку Римської держави не збігаються. Однак можна виокремити основні компоненти державно-правового устрою, зокрема особливості процесуального права в царський і республіканський періоди та період монархії, й окреслити основні риси права на кожному етапі розвитку Давньоримської держави.

У додержавному Римі існував певний поділ населення.

До першої групи належали квірити. Це були повноправні громадяни Риму (*proprius romanus*), які були об'єднані в родині на чолі зі старійшиною (патріцієм). Свої справи квірити мали вирішувати на Народних зборах.

Другу групу становили простолюдини – плебеї (*plebs*). Це було вільне населення з переселенців, які скористалися захистом могутнього Риму. Також до плебеїв належали латинські общини (підкорені народи Італії). Ці категорії населення не мали політичних прав, але мали змогу займатися будь-якою діяльністю, набувати майно та здійснювати захист своїх справ у суді. Крім того, плебеї повинні були сплачувати податки та служити у війську.

Третьою групою римського населення були клієнти (*clientes*). Вони становили особливу суспільну верству, створену з чужоземців, незаконних вільнонароджених дітей, звільнених рабів та перебували в різних формах залежності від патрициїв (патронів).

І нарешті, четвертою групою населення були раби. Вони не мали жодних прав, були радше річчю. Рабовласництво мало патріархальний характер і за традиціями Стародавнього Риму належало римській патріархальній сім'ї.

Царський період, який тривав з VIII ст. до н. е. до 509 р. н. е., вважається першим етапом державно-правового розвитку Римської держави. І хоча в сучасному розумінні це утворення ще не було державою, певні органи управління суспільством Стародавнього Риму вже існували. До таких органів належали:

1) Народні збори, участь в яких брали чоловіки-квірити, збираючись по куріям та вирішуючи питання щодо війни, обрання посадових осіб, релігійних культів. Також Народними зборами розглядалися затвердження заповітів та апеляції на смертні вирoki;

2) цар (*rex*), який очолював державу, обирався Народними зборами та правив довічно. З дотриманням певних обрядів, в урочистій атмосфері його вводили в посаду. Від імені народу обраному цареві надавалася вища влада (*imperium*). Слід зауважити, що в будь-який момент Народні збори могли змістити його з посади. Пурпурова мантія, золота діадема, скіпетр з орлом, так зване курульне крісло зі слонової кістки були зовнішніми атрибутами царської влади. Цар був воєначальником, жерцем, вирішував питання повсякденного управління полісом-державою та виконував обов'язки верховного судді. Однак його не можна було вважати самодержцем, він не був наділений необмеженою владою, оскільки залежав від Народних зборів, а Сенат був нарівні з ним. Отже, царя не можна визначити як абсолютного монарха, ймовірніше, він був племінним вождем [1, с. 229];

3) Сенат, що безпосередньо здійснював управління полісом. До його складу входили глави родів, з якими цар погоджував найважливіші питання, пов'язані з життям римської держави. Саме Сенат вивчав кандидатів на посади, вживав заходів щодо збереження традицій Риму. Крім того, у віданні Сенату було укладення договорів з іншими державами.

Межі діяльності органів управління Стародавнього Риму, їхня компетенція та повноваження встановлювалися звичаями. Звичаї були першим джерелом права Стародавнього Риму, які за допомогою релігійних норм та соціальних принципів регулювали відносини роду й общини. Шведський дослідник історії права Е. Аннерс звертає увагу на те, що правові формули тогочасної римської епохи виникли на підставі уявлень щодо права як релігійної культури та вирізнялися суворим формалізмом і не залежали від світогляду окремих представників суспільства [2, s. 105–106]. Пізніше звичаї були визнані та почали забезпечуватися державою. Збірка найбільш поширених та застосовуваних звичаїв «Закони XII таблиць» у 451–450 рр. до н. е. була схвалена Народними зборами. Звичаї були висічені на 12 мідних листах, які були закріплені в центрі Риму на дерев'яних дошках і містили зібрання коротких норм-звичаїв, присвячених регулюванню найважливіших питань суспільного життя Стародавнього Риму. Ці звичаєві норми відбивали суспільні відносини, які існували в римському суспільстві в період переходу від первіснообщинного ладу до рабовласницького [3, с. 33]. Автор монументальної історії Риму «Історія від заснування міста», римський історик Тит Лівій зазначав, що вони є джерелом усього публічного і приватного права. Таким чином, римське право вже мало поділ на приватне (стосується окремої особи) й публічне (окреслювало правове становище держави та її органів). Цей критерій і зараз використовується в багатьох країнах [4, с. 11]. Приватне право поділялося на: 1) цивільне (*jus civile*); 2) преторське (*jus praetorium*); 3) право народів (*jus gentium*) [5, с. 9].

Загалом система давньоримського права складалася з норм, принципів, інститутів та галузей права. Принагідно слід зауважити, що також був відсутній галузевий поділ у римському праві у звичному для нас вигляді. Крім того, існувало умовне використання термінів «процес» і «процесуальне право» щодо відповідних правових явищ стародавнього світу. А. Гольмстен зазначав, що римські юристи не знали спеціальної науки цивільного процесу. У значенні, яке процес має в сучасному праві, слово «*processus*» ніколи не вживалося. Виклад цивільного права і судочинства зливається в єдине ціле у працях Гая та Юстиніана [6, с. 123].

При цьому слід урахувувати, що історичних даних щодо процесуального права у Стародавньому Римі майже немає. Достовірні відомості про характеристики процесу належать до пізнішого етапу суспільного розвитку Римської держави. Однак із деякою впевненістю можна констатувати, що родова знать у царський період повністю контролювала судочинство. Цар зосереджував у своїх руках всю повноту судової влади. Суд здійснювався царем на судному місці у визначені (присутні) дні на Збірному майдані (Форумі). Зазвичай це

були дні, призначені для проведення торгів. Судочинство відбувалося при великому скупченні народу і мало публічний характер. За традицією під час проведення судової процедури цар возсідав на «*sella curulis*» – колісничному (курульному) кріслі зі слонової кістки. Поряд з ним були його ліктори (вісники), навпроти – учасники цивільного спору або обвинувачені. Хоча рабство в той час ще характеризувалося патріархальними відносинами, тільки вільні громадяни підлягали царському суду. Право судити рабів, включаючи право розпоряджатися їхнім життям чи смертю, належало тим, хто володів рабами. Обвинувачення при цьому мало приватний характер. Якщо справа стосувалася публічних інтересів (*delicta publica*), на відміну від справ, які зачіпали приватні інтереси (*delicta privata*), обвинувачення порушувалося безпосередньо царем, а винних викликали до суду. Цей різновид давньоримського процесу стосувався справ про злочини, що загрожували громадському порядку чи безпосередньо посягали на нього. До таких злочинів належали державна зрада чи співпраця з ворогом (*prodicio*), спротив властям, поєднаний із насильством (*peduellio*). Порушниками громадського порядку також вважалися: навмисний (злісний) вбивця; лжесвідок; гвалтівник; палій; мужеложець; особа, яка за допомогою магічних заклинань знищувала посіви або крапа хліб з полів, що були «залишені під охороною богів і народу» [7, с. 22].

Необхідно зазначити, що римський кримінальний процес стосувався лише квіритів, які становили незначну кількість римських громадян. Піддані та союзники Риму, величезна кількість рабів, що значно перевищувала кількість власне громадян Риму, підлягали суду у спрощеному порядку, а до рабів взагалі застосовувався позасудовий порядок розгляду справ.

Цар у передбаченому процесуальному порядку викликав та заслуховував сторони. Заслухавши думку обраних з-поміж senatorів радників, цар приймав рішення і оголошував вирок. Також цар міг призначати замісника чи двох замісників серед senatorів, котрі вивчали справу і виносили вирок. Хоча, на думку деяких дослідників, призначення в подальшому колегіальних замісників для винесення присудів у справах про державну зраду (*duoviri perduellionis*) та постійних замісників, які здійснювали попередню досудову підготовку і збирали докази у справах про вбивства (*questores paricidii*), не належить до царського періоду правління, автор фундаментальної наукової праці «Римська історія» Т. Моммсен справедливо зауважує, що зазначений процесуальний порядок є дотичним до деяких інституцій у період правління царів [8].

Публічний процес передбачав, що обвинувачений міг як бути підданим арешту, так і переданим на поруки. Розшук і доставка до суду

обвинуваченого належали до компетенції царя як верховного судді. Під час приватного процесу такий обов'язок покладался на обвинувача. Тільки до рабів могли застосовувати тортури. Якщо особу звинувачували в порушенні громадського спокою, її засуджували до смерті. Способи позбавлення життя були доволі різноманітними. Зокрема, скидали з фортечного муру лжесвідків, карали на шибениці крадіїв зерна, спалювали на вогнищі палів тощо. Ані пом'якшити, ані переглянути свій присуд цар не мав змоги. Таким правом були наділені лише Народні збори. Водночас цар мав можливість дозволити чи заборонити обвинуваченій особі клопотати про помилування (*provocatio*). Отже, Народні збори зберігали статус вищого органу влади, порівняно з царем, що відповідало принципам військової демократії.

Соціальна диференціація та поглиблення майнової нерівності, спричинені розвитком приватної власності, зумовили занепад родоплемінного устрою. Внаслідок успішних війн із сусідніми общинами збільшилась кількість захоплених рабів, трофеїв, земельних наділів. Правові реформи, проведені римським царем Сервієм Туллієм (578–534), завдали удару по родовій організації та привілеям патриціїв, було ліквідовано первіснообщинний лад та остаточно утворилася держава. Відбувається стагнація царської влади, у підсумку в 510–507 рр. до н. е в Римі встановлюється республіканська форма правління.

Можна припустити, що перебіг процесу у Стародавньому Римі мав багато спільних рис з юридичним процесом першого, початкового етапу аристократичної республіки. Про розвиток і функціонування процесу того періоду ми маємо відомості, які вирізняються більшою повнотою та достовірністю.

Висновки

Право Стародавнього Риму стало найдосконалішою формою права, яка є взірцем значного досягнення у сфері юридичної техніки, а отже, юридичного процесу та процесуального права. Процесуальному праву Стародавнього Риму притаманні: 1) чіткість і точність визначень; 2) послідовність та логічність юридичної думки; 3) життєвість та ясність висновків. Можливість оскаржити царський присуд до Народних зборів, дотримання не закріплених законодавчо, але загальноприйнятих і суворо дотримуваних правил судочинства підтверджує гуманістичність та демократичність процесу. Це свідчить про зародження права абстрактного індивіда. І хоча звичного для нас галузевого поділу правових норм у римському праві не існувало, чимало принципів права набули в ньому завершеного формулювання. Процесуальне право Стародавнього Риму в царській період стало основою для права класичної епохи, коли воно досягло свого розквіту та перетворилося на найбільш досконалу й універсальну правову систему античного світу. Пройшовши декілька

етапів розвитку, римське право відіграло значну роль в історії формування, становлення і поступу значної кількості світових правових систем, оскільки без правових основ, закладених Стародавнім Римом, не було б сучасної цивілізації та сучасної Європи.

Список бібліографічних посилань: **1.** Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. 384 с. **2.** Anners E. Den europeiska rättens historia: några huvudlinjer, 1. Tr., AWE. Geber, Stockholm, 1977. 205 s. **3.** Сотниченко В. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч.-метод. посіб. Київ : Ін-т крим.-виконавч. служби, 2014. 167 с. **4.** Джуган В. О. Особливості державно-правового розвитку римської рабовласницької держави. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 1, т. 1. С. 11–15. **5.** Задрожний Ю. А. Основи римського приватного права : курс лекцій. Київ : НАУ-друк, 2009. 92 с. **6.** Гольмстен А. Х. Юридические исследования и статьи. СПб. : Типогр. М. М. Стасюлевича, 1894. 545 с. **7.** Слинько Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика : монографія. Харків : НТМТ, 2017. 415 с. **8.** Моммсен Т. Римская история. Т. 1. До битвы при Пидне. Издание Н. Т. Солдатенкова. М. : Типогр. В. О. Рихтера, 1887. 901 с.

Надійшла до редколегії 12.11.2024

Прийнята до опублікування 17.12.2024

Slynyko D. V. Procedural Law of Ancient Rome in the Imperial Period

The scientific study is devoted to the consideration of procedural law in ancient Rome during the reign of the kings. It is noted that scientific research is usually devoted to the problems of substantive law, both civil and family law, and procedural law and its institutions have been considered by legal scholars much less frequently. The article examines the governing bodies of the Roman State, namely, the People's Assembly, the king (rex) and the Senate. It is noted that at any time the People's Assembly could remove the king from office, i.e. he cannot be called an absolute monarch. The king was a military commander, a priest, who dealt with the day-to-day management of the polis-state and acted as the supreme judge. The boundaries of the governing bodies of Ancient Rome, their competence and powers were established by custom. Customs were the first source of law in ancient Rome, which regulated relations within the family and community with the help of religious norms and social principles. Later, customs were recognised and enforced by the state. The collection of the most widespread and applied customs, the Laws of the XII Tables, was approved by the People's Assembly in 451–450 BC.

The study describes the procedural order of consideration of civil and criminal cases. It is determined that the Roman criminal procedure concerned only the quirits, which constituted a small number of Roman citizens. The second group of the population was made up of commoners – plebs, the third group of the Roman population was clientis, and the fourth – slaves. The subjects and allies of Rome, a huge mass of slaves, whose number was many times higher than the number of Roman citizens, were subject to trial in a simplified manner, and slaves were generally subject to extrajudicial proceedings.

The originality of the Roman procedural law of that time is examined, and it is concluded that it had many common general features with the legal process of the first, initial stage of the aristocratic republic, which is more fully and reliably known in science.

Keywords: Ancient Rome, procedural law, legal process, procedural rules, procedural order, customs, legal proceedings.

